

Сасыкулова Ч.Т.

**МЕМДУХ ШЕВКЕТ ЭСЕНДАЛ МЕНЕН А.ЧЕХОВДУН АНГЕМЕЛЕРИНДЕГИ
ЖАЛПЫЛЫКТАР**

Сасыкулова Ч.Т.

ОБЩНОСТЬ В РАССКАЗАХ МЕМДУХ ШЕВКЕТА ЭСЕНДАЛИ И А. ЧЕХОВА

Ch. T. Sasykulova

**THE COMMONALITY IN THE STORIES OF MEMDUKH SHEVKET
ESENDALI AND A. CHEKHOV**

УДК: 317/46

Мемдух Шевкет Эсендал – түрк прозасында өзгөчө аңгеме жанрында из калтырган беш – алты ысымдын бири. Мемдух Шевкет Эсендалга түрк адабиятчылары биздин Чехов деген наамды беришкен.

1920-ж. башталган дипломатиялык карьерасы 1941-ж. аягына чейин уланат. Биринчи жолу Бакудагы Түркия элчилигинде кызмат өтөйт. Бул кызматта 1920–1924-жж. арасы эмгектенет. Бул жылдар Мемдух Шевкеттин чыгармачылыгында бурулуш жылдары десек жаңылышпайбыз. Анткени Бакудагы кызматтагы жылдарында жазуучу А.П.Чеховдун чыгармачылыгы менен таанышат.

1920-жылга чейин Ги де Мопассандын аңгеме жазуу стилинен таасирленген М.Ш.Эсендал кыска мөөнөттүн ичинде эле А.Чеховдун таасири астында калуусунун себеби А. Чеховдун аңгемелери менен Бакудагы ишмердүүлүгүнөн кийин гана тааныш болуусунда. Чехов стилиндеги алгачкы аңгемелери “Bir Mübahese” (1921) жана “Hasta” (1922) аңгемелери.

А. Чехов менен М.Ш. Эсендал аңгемелеринде бирдей жаратуу методун тандап алышканын белгилеп кетели, т.а. аңгемени баштоо, окуяга киришүү, өнүктүрүү жана аяктоо бөлүмдөрү көпчүлүк учурда окшош. Албетте, бул окшоштук аңгемени жандардырган структуралык элементтердин сапаты менен тексттин бүтүндүгү ичиндеги функцияларда да окшоштуктарга негиз даярдайт. Ушундан улам, окшош окуяны, образдар системасын М.Ш. Эсендал жана А.Чеховдун аңгемелеринен оңойлук менен таба алабыз. Мисалы, А. Чеховдун “Загадочная натура” аңгемеси окуя болуп өткөн жерде, каармандардын кебете – кешпири менен окуя болуп жаткан мезгилдеги моралдык – психологиялык абалды туюнткан эки параграф менен башталат. “Купе первого класса.

На диване, обитом малиновым бархатом, полулежит хорошенькая дамочка. Дорогой бахромчатый веер трещит в ее судорожно сжатой руке, рince-nez то и дело спадает с ее хорошенького носика, брошка на груди то поднимается, то опускается, точно ладья среди волн. Она взволнована... Против нее на диванчике сидит губернаторский чиновник особых поручений, молодой начинающий писатель, помещающийся в губернских ведомостях небольшие

рассказы или, как сам он называет, «новеллы» – из великосветской жизни... Он глядит ей в лицо, глядит в упор, с видом знатока. Он наблюдает, изучает, улавливает эту эксцентрическую, загадочную натуру, понимает ее, постигает... Душа ее, вся ее психология у него как на ладони¹”.

М.Ш. Эсендал болсо аңгемелерине окуя болуп өткөн жерди жана каармандарды сүрөттөө менен баштайт. “Анкара менен Эскишехир ортосундагы станцияда поезд күтүп турат. 40 – 45 – жаштарында сырткы кебетеси бир аз келишкен, маданияттуу, боз шляпа кийген, орто бойлуу, тоголок, кончтору тизесине чейин жеткен мырза – балким бир депутат болсо керек. Эки колун артына алган күмүш саптуу камчысын ойнотуп жатты.²”

Бул эки чыгарманын ортосундагы айырмачылык А. Чеховдун аңгемесинин киришүү жана окуяга даярдык бөлүмүнүн бир аз узун баяндоо менен каармандардын моралдык – психологиялык абалын да окурманга сунуусу болуп саналат. М.Ш. Эсендалдын аңгемесинде бул көрүнүш жок. “Загадочная натура” аңгемесиндеги негизги окуя жаш аял менен жазуучунун маектешүүсүнөн турат. Жаш аял материалдык кыйын шартта чоңоюп, мындан кутулуу үчүн бойго жеткенде өзүнөн бир топ улуу генералга турмушка чыккандыгын, бирок, буга карабастан бактысыз экендигин баяндайт. Аңгемедеги жаш аял жазуучунун чыгармаларында өз тагдырын сүрөттөөсүн өтүнөт.

М.Ш. Эсендалдын аңгемесинде окуя лирикалык каармандын монологуна турат.

Эки аңгеме да баяндоодон түзүлөт. А. Чеховдун аңгемеси аялдын жазуучуга өз тагдырын баяндап берип турган болсо, Эсендалдын аңгемесинде болсо, лирикалык каарман өзү баяндап берет. Окуядан кийин авторго тиешелүү жыйынтык бөлүмү менен аяктайт. А. Чехов окуя болуп өткөн жерди жалпылап, кырдаалды ортого алып чыгуунун аракетин көрсөткөн болсо, М.Ш. Эсендал каармандын ошол учурдагы абал жана кыймыл – аракетин көбүрөөк

¹ Чехов А.П. Загадочная натура. // Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит.им. А. М. Горького. — М.: Наука, 1974—1982.

² Esendal M.Ş. Bütün eserleri, Ankara, 2003 – 2005.

токтолот. “Изломанный веер закрывает хорошенькое личико. Писатель подпирает кулаком свою многодумную голову, вздыхает и с видом знатока-психолога задумывается. Локомотив свищет и шикает, краснеют от заходящего солнца оконные занавесочки...”³

“Поезд станцияга келип токтоду. Сүйлөп жаткан киши сөзүн бөлдү. Бирок ал жерден алыстаган жок. Бирөөсү билет алып келди, экинчиси чемодандарын алып жөнөдү. Боз шляпа кийген мырза вагонго жайланышты, бир топ убакыт өткөн соң поезд жөнөй баштады. Сүйлөп жаткан киши вагондун эшигинен башы жерге тийгенче таазим кылып, артына бурулбай айылга карай бет алды.”⁴

Тексттердин жалпы түзүлүшү, тышкы структурасы, башы жана аягы, окуя, каарман, мезгил жана мейкиндик сыяктуу элементтер эки жазуучунун аңгемелеринде окшош берилет. А. Чеховдун да, М.Ш. Эсендалдын да жогорудагы аңгемелеринде адамдардын өзүмчүлдүгү чагылдырылат. Аңгемелердеги айырмачылыктар эки элдин улуттук менталитетинин айырмалангандыгынан улам келип чыгат. Бирок ошол эле учурда эки аңгемеден да жазуучулар улуттук баалуулуктарга каршы келген, деградация болгон эки каармандын образын жаратат.

Салыштыруубуз дагы да тагыраак болсун үчүн А.Чеховдун “Смерть чиновника” жана М.Ш.Эсендалдын “Бактысыздык” аңгемелерин карап көрөлү. Бул эки аңгемеден мезгил дагы да узак созулуп берилет, т.а. станциядагы бир канча саат эмес, бир канча күн камтылат. Окуяда диалогго караганда кыймыл-аракет басымдуулук кылат. Эки аңгемеден окуянын жүрүшүнө токтолсок:

1. Кызматкер Иван Дмитриевич Червяковдун кубануу менен “Корневил конгуроосу” аттуу спектаклде отурушу;

2. И.Д.Червяков кокусунан чүчкүрүп, алдында отурган генерал Бризжаловдун таз башына чачыратып алышы;

3. Бул абалы үчүн генералдан жалтактап кечирим сурап, аны жиндендирүүсү;

4. Кечинде үйүнө келген соң Червяков аялына кеңешип, эртеси кайрадан кечирим суроону чечим кылышы;

5. Эртеси барып, генералдан кечирим суроосу, бул абалга генерал “мени шылдындап жатат” деп жинденүүсү;

6. Червяковдун генералга кат жазууну ойлоп, бирок оюна жетпей калуусу;

7. Кайрадан кечирим суроосу, генералды шылдың кылбагандыгын кайра-кайра айтканында, аны кууп чыгышы;

8. Үйүнө келген Червяков жатып өлүп калуусу.

Эми Эсендалдын “Бактысыздык” аңгемесине токтолуп көрөлү:

1. Бешинчи филиалдык катчылардан бири болгон Хайрынын кеңешчиге документке кол койдурушу;

2. Хайринин кол кеңешчинин суроосуна кокусунан жаңылышып жооп бериши;

3. Кеңешчи тарабынан чакырылган башкаруучунун абалдан кабар алышы менен Хайрыга насыят айтуусу;

4. Хайринин күнөөсүз экендиги;

5. Күнөөсүз экендигин кеңешчиге кат аркылуу түшүндүрүү максатынын ишке ашпай калышы;

6. Бир топ күн өткөндөн кийин жолдо кеңешчиге жолугуп, күнөөсүз экендигин түшүндүрүү аракетинин текке кетиши;

7. Бул окуялардын бардыгынын төшөгүнүн ордун алмаштыруусунан улам болуп жатканына ишенүүсү;

8. Төшөгүн мурунку эски ордуна коюп, эскидей тынч алышы.

Жогорудагыда көрүп турганыбыздай, аңгемелердин темасы, структурасы окшош. Болгон айырмачылык аңгеменин аягы, бири Червяковдун өлүмү менен аяктайт, ал эми М.Ш. Эсендалдыкы оптимисттик маанайда бүтөт. Мемдух Шевкет Эсендалдын биринчи этаптагы аңгемелеринин ичинен “Кары темир уста” аңгемеси өзүнүн терең мазмуну, көркөмдүгү боюнча айырмаланып турат. “Кары темир устас” аңгемеси аты айтып тургандай эле картайып калган бир устанын окуясын баяндайт. Аңгеме 1916-жылы жазылган. Автордун баяндоосу аркылуу устанын бир күнү сүрөттөлөт. Картайып калган устанын кыймыл-аракетин сүрөттөө аркылуу, устанын өз ишин сүйгөнү, кылдаттык менен ишине мамиле кылуусу ачылат. Биздин лирикалык каарман устанын кыймыл-аракеттин байкап отурган маалда, устага бир жаш чабан кирет. Уста өз билгениндей кылып сынган таягын ондоп берген соң жаш чабан каалаганындай кылып, таякка дагы бир шакекче кошуп берүүсүн талап кылат. Уста болсо “мен эмне керек экенин сенден дагы жакшыраак билем” деп ынабайт. Экөөнүн ортосунда конфликт чыгат. “Балам, такканга болбойт. Мен бул иш менен кырк жылдан бери алектенем.” дейт уста. Анда жаш чабан “сен акчасын алып жаткан жоксуңбу? Так дегенден кийин тага бер да. Андан аркысына кийлигишпе” дейт. Жини келген уста “Биз акчанын артынан куубайбыз. Барып башка жактан жасатып ал”⁵ деп жини келет. Бул аңгемеден өнөр акчага сатылбагандыгын кичинекей эле бир деталда ачылат. Устанын өз ишин жакшы көргөндүгүн, жаш чабандын жаштык кылып, устанын көңүлүн ооруткандыгын автор турмуштук бир чакан көрүнүш аркылуу эле терең, таасирдүү сүрөттөй алган.

М.Ш. Эсендал кичинекей психологиялык кырдаал аркылуу негизги каарманынын, бул жерде устанын мүнөзүн толук ачып берүүгө жетишкен.

³ Жогоруда аталган эмгек. – 92-б.

⁴ Жогоруда аталган эмгек. – 93-б.

⁵ Esendal M.Ş. İhtiyar Çilingir, s. 58, Ankara, 2003.

Устанын өзүнүн принцибине бекемдиги, ички дүйнөсүнүн тазалыгы ал чабан берген акчага кызыгып, “сатылып” кетпегенинен даана ачылды. Жазуучу сюжеттин окуясын түзүп, ал аркылуу образ түзүү менен сюжеттин мазмундуулугуна жетишкен. Адабиятчы Ш.Үмөталиев өзүнүн “Көркөм чыгарманын сюжети, фабуласы, композициясы жана конфликты” деген макаласында “сюжеттин бардык деталдары жазуучу алдына максат кылып койгон идеялык мазмунду ачып бериш үчүн кызмат кылат. Жазуучу кандай гана сюжетти албасын, ал чыныгы турмушта болгон фактыны алабы, же башка бир чыгармадагы сюжетти өзүнчө өнүктүрөбү, же аны өз фантазиясынан чыгарабы, эң башкы маселе ошого кандайча мамиле кылып, алдына койгон идеяны ошол сюжеттин негизинде мазмундуу кыла алгандыгында⁶” деп белгилейт. Ушул көз караштан алганда “Кары темир устасы” аңгемесинде М.Ш. Эсендал алдына максат кылып койгон идеяны толук ишке ашыра алганын көрөбүз.

Түрк адабиятында аңгемелерди эки топко бөлүп карап келишет. Биринчиси абал, ситуациялык аңгеме, экинчиси – окуялуу аңгеме. Биз аңгемелерин салыштырып изилдеп жаткан эки жазуучунун аңгемелеринин басымдуу көпчүлүгү ситуациялык аңгеме болуп саналат.

А.Чеховдун стили Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринин образдар системасында, аңгемелеринин тилинде, баяндоо ыкмасында, формасында байкалат. Экинчи этаптагы аңгемелеринде жөнөкөй бир теманы баяндоо, катардагы карапайым кишилердин жашоосун сүрөттөө орун алат. Мисалы, “Күзгүдөгү карыя” (Старый человек в зеркале) аңгемеси толугу менен лирикалык каармандын ички монологуна турат. Аңгеме тамеки саткан дүкөнгө кирген улгайган кишинин күзгүдөн өзүн көрүп

картайганын байкашы менен башталат. Мына ушул бир канча мүнөттүк убакыт ичинде автор окурманга каармандын ички ой-толгоолорун, сезимдерин баяндайт. Аңгемедө эч кандай сюжет жок. Ситуация гана бар. Аңгеме лирикалык каармандын оозу менен биринчи жактан баяндалат. Биринчи этаптагы аңгемелериндеги пессимизм автордун экинчи этаптагы аңгемелеринде оптимизмге ордун бошотуп берет. Бул чыгармадагы лирикалык каармандын ой – толгоолору буга мисал боло алат. “Үйгө баргычакты тамеки саткан дүкөндөрдүн күзгүлөрүнүн маңдайынан бул улгайган киши өтүп бара жатты. Менин бир аз да болсо көңүлүм көтөрүлдү. Ички дүйнөм, жан дүйнөм эч бир өзгөрүүгө учурабастан мени каптаган тери гана эскириптир, чачым, сакалым агарыптыр.” (Esendal M.Ş.Gönül kaçanı kovalar. Ankara, 2005. s.16.).

Карапайым кишилердин күнүмдүк турмушун сүрөттөө А. Чеховго да, М.Ш. Эсендалга да, мүнөздүү көрүнүш. Кичинекей эле мезгилдин тилими, анын ичинен алынган үзүндүлөр, ал үзүндүлөрдөгү адамдардын моралдык-психологиялык абалы жазуучулардын аңгемелеринде байкалган жалпылыктар экендигин айтсак болот.

Колдонулган адабияттар

1. Корнева Л.А. Мотив пути в рассказах А.П.Чехова.- Москва,2009.
2. Куренная А.М. Время в творчестве А.Чехова.- Москва,2009.
3. Скобелев В.П., Поэтика рассказа. Воронеж. 1982.
4. Үмөталиев Ш. Ак дил. – Ф., 1986.
5. ÇETİŞLİ İ. Memduh Şevket Esendal. Ankara.2004.
6. LEKESİZ Ömer, Yeni Türk Edebiyatında Öykü 1-5, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1997

⁶ Үмөталиев Ш. Ак дил. – Ф., 1986. – 75-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Медетов А.